

“Batı” ile “Doğu”nun Tümdengelimli Uslamlamaları: Aristoteles’in Syllogismi ile Hintlilerin Nyaya-Vaisesiası Üzerine

Yard. Doç. Dr. Cemal GÜZEL*

Özet

Bu yazıda “Batı” ile “Doğu”nun tümdengelimli usamlamalarının ilk biçimleri, Aristoteles’in tasımını ile Hintlilerin Nyaya-Vaisesikasını ele alınmıştır.

Aristoteles’in mantıkla ilgili çalışmaları, bir tür usamlama olan tasım ile bu tasımın dayandığı öncüllerin bilgisel değerleri hakkındadır. Aristoteles’e göre iki öncülle bir sonuçtan oluşan tasım, kendisinden hareket ettiği öncüllerin bilgisel değerine bakılarak tanıtlayıcı, diyalektik, tartışmacı ile yanıtıcı olmak üzere dörde ayrılır. Dayandığı öncüller hem ilk hem de doğru olduklarında tasım tanıtlayıcı olur. İtibar edilir kanılara dayanılarak yapılan tasım diyalektiktir. Kanılara dayanmadığı halde kanılara dayanır gibi görünen tasım tartışmacıdır. Dayandığı öncüller ne doğru ile ilk ne de genel olarak kabul edilmişse tasım yanıtıcıdır. Ayrıca diyalektik usamlama da tasım ile epagoge diye ikiye ayrılmaktadır.

Nyaya-Vaisesika mantıkla ilgilenen bir Hint felsefe okuludur. Nyaya Okulu bilmenin araçlarının mantıksal olarak çözümlenmesiyle, Vaisesika Okulu’ysa bilginin nesnelere çözümlemelikle ilgilidir. Bu iki okulun birlikteliği, Nyaya Okulu’nun bilgikuramını Vaisesika Okulu’nun varlıkkuramına dayandırmasından ötürüdür.

Nyaya-Vaisesika Okulu’nun usamlamasında duyardan kaynaklanan bilgiye dayanılarak kanıtlanma yapılıır. Öncüllerin bilgisel değerlerinin neler olduğu hesaba katılmaz. Bununla birlikte, kullandıkları usamlamadaki beş öncülden biri bir gerekçe dile getirir; üçüncü önermede de benzeşim kullanılır. Benzeşim aracılığıyla iki şey arasındaki benzerliğe bakılıp bir şey hakkında dile getirilen yargı öteki hakkında da verilir.

Bunlardan hiçbirisi Aristoteles’in tasımında yoktur. Bu iki çıkarım türü arasındaki ortak yan, sonuçtan önce kendisine dayanılarak çıkarım yapılacak tümel bir önermenin olmasıdır.

(*) Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

Anahtar Sözcükler: benzeşim, diyalektik, *epagoge*, öncül, tanımlayıcı, tartışmacı, tasım, tümdengelimli usamlama, usamlama, yanılıcı.

Abstract

The aim of this paper is to present the first forms of deductive reasonings in the "West" and the "East", namely the Aristotelian syllogism and the Nyaya-Vaisesika of India.

Aristotle's works on logic deal with syllogism, which is a kind of reasoning and with the epistemic value of the premises upon which syllogism rests. For Aristotle, syllogism, which consists of two premises and a conclusion, can be classified, according to the epistemic value of the premises from which it derives, into four types: demonstrative, dialectic, eristic and paralogistic. When its premises are both primary and true the syllogism is demonstrative. Reasoning is dialectical if it reasons from opinions that are generally accepted. The syllogism which does not rest on opinions though it seem so, is eristic. Finally, if the premises of the syllogism are neither true and primary, nor generally accepted, reasoning is paralogistic. Moreover, he distinguishes two forms of reasoning: syllogism and *epagoge*.

The Nyaya-Vaisesika is an Indian school of philosophy, that is interested in logic. The Nyaya School deals with the logical analysis of the means of acquiring knowledge, whereas the Vaisesika School focuses on analyzing the objects of knowledge. The union of these two schools is based upon the fact that the Nyaya School's epistemology rests on the ontology of the Vaisesika School.

In the reasoning adopted by the Nyaya-Vaisesika School, demonstration is conducted on the basis of knowledge derived from the senses. In this process, the epistemic value of the premises is not taken into account. Nevertheless, they use five premises in their reasoning, one of which expresses a reason, whereas in the third premise, analogy is used. The similarity between two things is put forward by means of analogy, and the judgement made for one thing is also ascribed to the other.

None of these exists in Aristotle's syllogism. The shared element in both types of inference is the existence of a general statement upon which the reasoning could be based in reaching a conclusion.

Key Words: analogy, deductive reasoning, demonstration, dialectic, *epagoge* (induction), eristic, paralogistic, premise, reasoning, syllogism

Aristoteles'in Syllogismi

I

Felsefenin temel dallarından biri de mantıktır. Mantık ya da *logike*, doğru düşünme, doğru konuşma bilgisi, sanatı, yolu yordamı; doğru düşünme kurallarının bilgisi diye tanımlanmıştır. Bu mantığın bir yandan düşünmeyle, bir yandan da dille ilişkili bir alan olduğu anlamına gelecektir. Burada dile getirilen düşünmeninse çok belli bir içeri-

ği vardır. Söz konusu edilen, her türden düşünme değil de uslamalı düşünmedir: düşünmenin uslamalı biçimine girmiş türüdür. Diyeceğim, doğru diye bilinen bir ya da birden fazla önermenin insanı ne gibi bir başka önermenin doğruluğuna inanmaya götürdüğünün soruşturulmasıdır. Soruşturulan, doğru diye bildiğimiz önermeye başka hangi önermelerin doğruluğunu belgeleyeceğimizdir. Burada söz konusu edilen de tanıtlamadır.

Öncüllerden -belgeleyici önermelerden- bir sonuca -belgelenen önermeye- gidilir. Bunun tersi de olanaklıdır. Böylesi iki tür önerme arasında kurulan bu türden bağa çıkarım adı verilir. Başka türlü söylendikte eldeki bilgilerden, verilerden yeni bilgiler türetmeye verilen addır çıkarım. Böyle olduğunda da mantık çıkarımların geçerliliğinin kurallarını araştıran bir bilgi alanı olarak tanımlanabilir.

Bir çıkarım yapıldığında amaç sonucun doğru olduğunu tanıtlamaktır. Bu amacın gerçekleşmesi için, birinci olarak, öncüllerin -belgeleyici önermelerin- tümünün ya da bir kısmının doğru olması, ikinci olarak da öncüllerin sonucu -belgelenen önermeyi- zorunlu kılması gerekir. Bu koşullardan ilkinin yerine gelip gelmediğini soruşturmak, yani öncüllerin doğru olup olmadığını soruşturmak mantıkla uğraşan kişinin değil de bilginin işidir. Mantıkçı bu koşullardan ikincisinin yerine gelip gelmediğini soruşturacaktır. Yani, öncülleri doğru diye kabul edecek, öncülleri doğru diye kabul ettiğinde sonucu da doğru diye kabul etmesinin zorunlu olup olmadığını soruşturacaktır. Burada unutulmaması gereken bir nokta vardır: Öncüllerin tümü doğru olmadığında sonucun ille de yanlış olması gerekmemektedir; öncüllerin tümünün doğru olması durumunda da sonuç yanlış olabilmektedir.

II

İ.Ö. 322 yılında ölen Aristoteles'in yazıları kimi öğrencileri tarafından bir araya getirilir. Bu yazılardan uslamalar hakkında olanlar (bilimin aracı demeye gelen) *Organon* adı altında toplanırlar. Mantık sözcüğüse İ.S. 3. yüzyılda, Aristoteles'in yapıtlarına açıklamalar yazan Afrodisiaslı Alexandros'a gelesiyeye kullanılmayacaktır. Ne ki mantık denen felsefe dalı da *Organon*'un içerdiklerince belirlenecektir.

Organon'u oluşturan kitaplardan biri *Kategoriai*'dir (*Kategoriler*). Bu kitapta varolan her şey hakkındaki deyiş biçimlerinin en geniş, en genel kavramları ele alınır. Aristoteles'e göre on kategori vardır. Bir önermede, sözkonusu edilen konu hakkında ancak bu on kategoriye göre bir şey söylenebilir. Kategoriler yüklem çeşitlerinin sınıflamalarıdır. Bu kategoriler hem varlık biçimleri hem de dil-düşünme biçimleri hakkındadırlar.

Organon'un bir başka kitabı olan *Peri Hermeneias* yorumlama ile açıklama sanatını irdeler; önermeyi, cümleyi ele alıp karşıtlık ile çelişmeler üzerinde durur. *Analitika*

Protera ile *Analytika Hystera* Aristoteles mantığının özünü oluşturur. Birinci kitapta önermelerin niteliği, niceliği ile tasım ele alınır. İkinci kitapsa tanıtlamayı inceler. *Topika*, diyalektik usamlamanın incelendiği bir kitaptır. Bu kitabın eki sayılabilecek *Peri Sophistikon Elenkhon* ise aldatıcı çıkarımları, Sofistlerin yanlış çıkarımlarını inceler.

III

Mantık hakkındaki çalışmaları kısaca yukarıda dile getirilen Aristoteles, mantık dizgesinde ağırlıklı olarak bir tür usamlama olan tasım (*sullogismos*) ile bu tasımın dayandığı tümcelerin, öncüllerin (*protasis*) birbirleriyle ilişkileri üzerinde durur. Aristoteles *Topika*'nın hemen başında bu kitapta yapmak istediği şeyi dile getirir. Bu kitapta diyalektik usamlamayı ele alacaktır. Yapmak istediği, insanın karşılaşılabileceği her konu hakkında itibar edilir kanılardan yola çıkarak usamlamalarda bulunacak; ayrıca da bir sav ileri sürdüğünde bunu çecek bir şey söylemekten sakınmasını sağlayacak bir yöntem ortaya koymaktır.

Bunu yapmanın üç yararı vardır. Birinci yararı zihnin eğitimidir. Yöntemi olmak insanı, tartışılan konu hakkında kolayca gerekçe bulmaya götürecektir. İkincisi, başkalarıyla karşı karşıya gelindiğinde görülecek bir yarardır. Kişi, pek çok insanın savunduğu kanılara itibar edildiğinde, kendisine çürükmüş gibi gelen her savı değiştirip bunları başka insanların kanıları olduğu için değil, kendileri olduğu için ele alacaktır. Üçüncü olarak felsefe bilimler için de yararlıdır. Çünkü bir konunun her iki yanı hakkında düşünebilmek, karşılaşılabilecek sorunlara ilişkin doğru ile yanlış ortaya çıkarmayı kolaylaştıracaktır. Bunun farklı bilimlerdeki ilkelere dair başka bir yararı daha vardır. Bunlardaki ilkeleri ilk oldukları için tartışmak olanaksızdır. Dolayısıyla da bunlar, kendileri hakkında itibar edilir kanılar aracılığıyla tartışılırlar. Bu da diyalektiğin işidir çünkü diyalektik tüm soruşturmaların ilkelerinin yolunu açacaktır (101 b4).

Tasımla uğraşmasının gerekçelerini böyle sıralayan Aristoteles, tasımı, tasımın hareket ettiği öncüllerin bilgisel değerlerine bakarak dörde ayırır. Bunlardan ikisi -tanıtlama ile diyalektik- doğru, ikisi -tartışmacı ile yanıltıcı- de bozuk usamlamalardır.

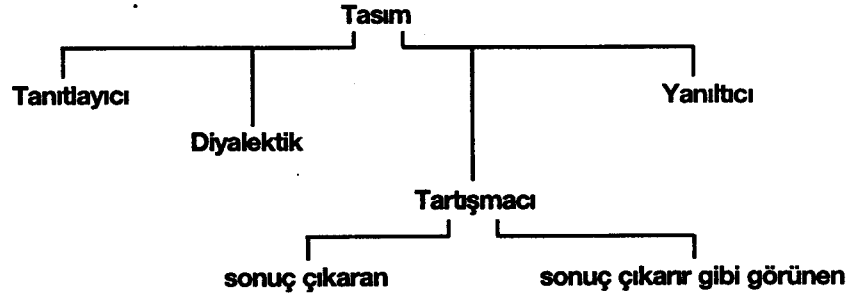
Aristoteles bunu yapmaya tasım ile diyalektik tasımı birbirinden ayırarak başlar. *Topika*'nın hemen ilk satırlarında tasım şöyle tanımlar: Tasım kendisinde bazı şeylerin olduğu, bunlardan, başka bir şeyin zorunlu olarak çıktığı bir usamlamadır (100 a25). Tasımın dayandığı öncüller hem doğru hem de ilk olduklarında ya da öncüllere ilişkin bilginimiz yine hem doğru hem de ilk öncüllerden geldiklerinde bu bir tanıtlamadır (*apodeiksisis*). İnanırcılıklarının gücünü başka şeylerden değil de kendilerinden alan şeyler hem ilk hem de doğrudurlar; çünkü bilimin ilk ilkelerinin niçinini sormak uygun olmaz. İlk ilkelerin her biri kendinde, kendisi için inandırıcı olmalıdır.

İtibar edilen görüşlere dayanılarak yapılan tasıma da diyalektik (*dialektike*) tasım denir. Aristoteles ya herkesin ya çoğunluğun ya da bilge kişilerin kabul ettiği görüşlere itibar edilir görüşler adını verir.

İtibar edilir gibi görünen, gerçekteyse böyle olmayan görüşlerden yola çıkan ya da yine, itibar edilen ya da itibar edilir gibi görünen görüşlerden sonuç çıkarır gibi görünen tasım tartışmacı (*eristike*) tasımdır. Çünkü itibar edilir gibi görünen her görüş gerçekte itibar edilir değildir. İtibar edilir denen görüşlerin hiçbiri, tartışmacı uslamalarının ilkelerinde olduğu gibi, ilk bakışta bütün özelliklerini göstermezler. Çünkü bunlarda yanlışlık, anlayışı en kıt olan insanlar için bile, hemen belli olur. Dolayısıyla, sözü edilen tartışmacı tasımdan ilki tasım denmeyi ama ikincisi tasım değil tartışmacı tasım denmeyi hakeder. Çünkü bir sonuç çıkarır gibi görünür ama aslında bir sonuç çıkarmamaktadır.

Sözü edilenler dışında, geometri gibi belli bilimlere özgü öncüllerden yola çıkan yanıltıcı (*paralogismos*) tasımlar vardır. Bu usamlama biçimi yukarıda sözü edilen tasımlardan farklıdır. Yanlış şekil çizen biri ne doğru ne yanlış ne de itibar edilir şeylerden sonuç çıkarır. Ne herkesten ne çoğunluktan ne de bilge kişiden alınmış görüşleri varsayar. Tasımını, adı geçen bilime uygun olmakla birlikte, doğru olmayan sayılıtlara dayanarak kurar. Böyle biri, ya yarım daireleri yanlış tanımlayarak ya da birtakım çizgileri çizilemeyecekleri biçimde çizerek yanıltıcı tasımı oluşturur.

Bu söylenenleri şöyle bir şemayla gösterebiliriz:

Usamlama (*logos*) ile tasımın hareket ettiği öğeler sayıca eşittir, birdir. Usamlamalar önermelerden yola çıkarlar. Tasımın konusunuya sorunlar (*problema*) oluşturur. Her önerme ile her sorun ya bir cinsi (*genos*) ya bir özelliği (*idion*) ya bir ilineği (*sumbebekos*) ya da bir tanımı (*horos*) dile getirir. Yani sorunlar ile önermeler bunlardan hareket ederler. Sorun ile önerme arasındaki ayırım dile getiriş bakımındandır. Örnekte, “İki ayaklı hayvan insanın tanımı mıdır?” ya da “Hayvan insanın cinsi midir?” önermenin dile getirilişidir. “İki ayaklı hayvan insanın tanımı mıdır yoksa değil midir?” ya da

“Hayvan insanın cinsi midir değil midir?” ise sorunun dile getirilişidir. Böyleyse önermeler ile sorunlar sayıca eşittir. Yani her önerme dile getirilişi değiştirilerek soruna dönüştürülebilir.

Aristoteles bundan sonra tasıma konu olan sorun ile önermelerin dair oldukları tanımın, cinsin, iyeliğin, ilineğin ne olduğunu söyler. Tanım bir şeyin ne olduğunu imleyen sözdür (101 b38). Tanımı ister bir adın yerini tutan bir sözün, ister sözün yerini tutan bir başka sözün biçimine sokmak olanaklıdır; çünkü, kimileyin bir adın anlamını tanımlamak da olanaklıdır. “Algı ile bilgi aynı mıdır değil midir?” ya da “Güzel uygun olandır” gibi dile getirişler de tanımlayıcıdır; çünkü, tanımlar hakkında olan sav, çoğu kez, benzerlik ya da başkalık sorunlarıyla ilgilidir. İki şeyin benzer mi yoksa başka mı olduğu tartışılabilirse, aynı şey bunların tanımlarına da uygulanabilir. Benzer olmadıkları gösterildiğinde de tanım yıkılmış olacaktır.

Özellik, bir şeyin özünü dile getiren bir şey değildir, yalnızca belirli bir tek şeye aittir (102 a18). Örnekte, dil öğrenebilme insanın özelliğidir hem de dil öğrenebiliyorsa o kişi insandır. İnsan örneğinde “uyuma” ele alırsa, belirli bir dönemde yalnızca belirli bir insana ait olsa da, başka bir şeye ait olma olasılığı olan şeye özellik denmez. Böyle bir şeye özellik dense bile bu mutlak anlamda özellik değil zamana bağlı ya da görelilik olacaktır. Örnekte, sağda olmak zamana bağlı özellik, iki ayaklı olmak görelilik özelliğidir.

Cins, türce farklılık gösteren bir dizi şeye yüklenen şeydir (102 a31). “İnsan hayvandır” örneğinde, hayvan insanın cinsidir. “Öküz hayvandır” denmekte, hayvan da öküzün cinsidir. Dolayısıyla insan ile öküz aynı cinstendir denir. Ne ki, bunun birinin cinsi olduğu, diğerinin cinsi olmadığı gösterilirse, bunların aynı cinsten olmadığı da söylenebilir.

İlinek ne tanımdır ne özelliğdir ne cinstir ama yine de şeye aittir. Ayrıca, herhangi bir şeyle aynı şeye ait olan ya da olmayan bir şeydir. Örnekte, “oturuyor olmak” aynı bir şeye ait olabilir de olmayabilir de. “Aklılık” da böyle; hiçbir şey, aynı şeyin bir vakit ak olmasını, bir vakit de ak olmamasını engelleyemez (102 b4). Bu söylenenlerin ortaya koyduğu bir şey de şudur: İlinek zamana bağlı ya da görelilik özelliğdir de. Tek bir insanın oturmasından söz ediliyorsa, oturmuş olmak zamana bağlı bir özellik, ayakta duranlar olduğunda da görelilik özelliğdir.

İmdi, önermeler ile sorular ya bir tanımdan ya bir özelliğden ya bir cinsten ya da bir ilinekten kaynaklanırlar. Yani yüklem nesnenin tanımı olabilir; yüklem nesnenin özelliğ olabilir; yüklem nesnenin cinsi olabilir; yüklem nesnenin ilineğ olabilir. Bunlara da bir tür bilgi (*pistis*) oluşturmanın bir yolu *epagoge* bir yolu da tasımdır.

Aristoteles bu dört kavramdan sonra, bu yüklemelerin içerisinde bulunacağı on tür ka-

tegoriden söz eder. Bunlar *ousia* (öz; [belli bir] insan, [belli bir] at... gibi¹), *poson* (nicelik; iki dirsek, üç dirsek... gibi), *poion* (nitelik; ak, dilbilimci... gibi), *pros ti* (bağın-tı; iki katı, yarım, daha büyük... gibi), *pou* (yer; Lykeion'da, çarşıda... gibi), *pote* (za-man; dün, geçen yıl... gibi), *keisthai* (durum; uzanmış, oturuyor... gibi), *ehein* (iyelik; ayakkabılı, silahlı... gibi), *poiein* (etki; kesmek, yakmak... gibi), *pashein* (kesilmek, ya-kılmak... gibi) (1b 25-2a4).

Tanım, özellik, cins, ilinek her zaman bu kategorilerden birinin içerisinde yer alacaktır. Çünkü bu dört kavramın oluşturduğu bütün önermeler ya özü ya niteliği ya niceliği ya da diğer kategorilerden birini dile getirecektir. Bunlar usamlamaların konuları, yola çıktıkları malzemedir.

Bunların nasıl, hangi yollardan elde edileceğine gelince... İlk diyalektik önerme ile diyalektik sorun tanımlanmalıdır. Çünkü ne her önerme ne de her sorun diyalektiktir. Diyalektik önerme ya herkesin ya çoğunluğun ya da bilgelerin (bunlardan da en hatırlı olanların) itibar ettiği bir sorudur (*erotesis*). Bu sormanın çatışkısız da olmaması gerekir. Çünkü çoğunluğun kanılarına ters düşmüyorsa, kişi, bilge kişilerin görüşünü kabul edebilir. Diyalektik önermeler itibar edilir kanıları, itibar edilir kanıların karşıtlarıyla çelişen kanıları, ayrıca sanatların kabul ettiği bütün kanıları da içerir.

Aristoteles, itibar edilir kanıların karşıtlarını çelen kaniya şöyle bir örnek verir: “Dostlara kötülük etmek gerekir” yollu bir önerme, itibar edilir kaniya karşıttır; “Dostlara kötülük etmemek gerekir” önermesiyse bu karşıt önermeyi çeler.

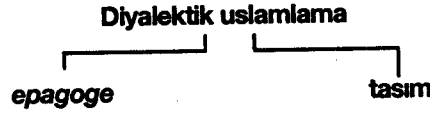
Sanatların kabul ettiği bütün kanıların da diyalektik önerme olduğu besbellidir. Çünkü böylesi şeylerle uğraşanların savunduğu kanılar kabul edilebilir. Örnekse, insanlar bir sağlık sorunu hakkında hekimin söyledikleriyle aynı şeyi düşüneceklerdir.

Diyalektik bir sorun da ister seçip yadsımaya ister doğru ile bilgiye katkısı olan; bunu da ister kendisi için ister bu türden başka sorunların çözümüne yardımcı olsun diye yapan bir soruşturma (*theoria*) konusudur. Örnekse “Haz yeğlenmeli midir yeğlenmemeli midir?” sorusu gibi kimi sorunlar, seçip yadsımayı bilmek için yararlıdır. “Evren sonsuz mudur, değil midir? sorusu gibi kimi sorunlar da yalnızca bilmek için yararlıdır.

Sav ise, Antisthenes'in “çelişki olanaksızdır”ı ya da Herakleitos'un “her şey devinir”i ya da Melissos'un “varolan birdir”i gibi, seçkin filozofların çatışkısız inançlarıdır. Usamlama aracılığıyla varılan, insanların genel kanılarıyla çelişen bir görüş de tezdır. Aristoteles'e bakılırsa bir tez bir sorundur ama her sorun bir tez olamaz. Çünkü tez çatışkısız bir inançtır.

Bu ayırmaları yaptıktan sonra diyalektik usamlamanın kaç türü olduğunu soruşturan Aristoteles iki tür diyalektik usamlama olduğunu söyler: tasım ile *epagoge* (105 a11).

¹ Aristoteles'in burada sözünü ettiği *ousia*, birincil *ousia* yani görülür *ousiadir*.

Burada şöyle bir sıkıntı var gibi görünmektedir. Diyalektik tasım bir yandan, tasım çeşitlerinden biri olmakta, öte yandansa diyalektik usamlama *epagoge* ile tasım olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Burada bir tanıtlama biçimi olarak diyalektik daha genel bir usamlama olarak düşünülmemekte, bunu yapmanın da, yani bir tanıtlamada bulunmanın da iki yolundan bir tür tümevarım olan *epagoge* ile tümdengelim olan tasımdan söz edilmektedir.

Epagoge tek teklerden genele gidiştir. Örnekte, bilgili klavuz başarılıdır; bilgili sü-rücü de başarılıdır, dolayısıyla, genel olarak bilgili insan belli bir iş için en iyisidir (105 a15). Aristoteles bu konuya *Analytika Protera*'daysa şöyle değinir: *Epagoge* ile *epago-geli* tasım, bir ucun orta terimde bulunduğunu öteki uç aracılığıyla çıkarmaktır. Örnekte, A ile C'nin orta terimi B ise, A'nın B'de bulunduğu C aracılığıyla tanıtlanacaktır. *Epagoge* de böyle oluşturulur. Diyelim ki, A "uzun ömürlü", B "safrasız", C "tek tek uzun ömürlüler" -sözgeçimi insan, at, katır- olsun. Bu halde A her C'de bulunur. Çünkü bütün C'ler uzun ömürlüdür. Ne ke, B de "safrasız"- bütün C'lerde bulunur. İmdi, C B'yle evrilip orta terim genişlemese A'nın B'de bulunması zorunludur. Çünkü Aristoteles'e göre, iki nesne aynı nesnede bulunup uç da bunlardan biriyle evriliyorsa, yüklenenlerden biri evrilmiş öteki yüklenende bulunacaktır. Ne ke, C'nin de her tekten oluştuğu anımsanmalıdır. Öyle ki, tümevarım bütün tek teklerden çıkar.

Epagogeli bir tasım ilk ile orta terimsiz öncülü sonuç olarak çıkarır. Nitekim orta terim varsa orta terim aracılığıyla tasım ortaya çıkar. Orta terim yoksa *epagoge* aracılığıyla tasım ortaya çıkar. *Epagoge* belli bir biçimde tasımla da çelişir: Tasım uç terimin üçüncüde bulunduğunu orta terim aracılığıyla tanıtlar; *epagoge* ise uç terimin ortancada bulunduğunu üçüncü terim aracılığıyla tanıtlar (68 b15-38). Aristoteles'e göre *epagoge* daha inandırıcı, daha açıktır. Duyuların kullanımı yoluyla da daha kolay öğrenilir. Bundan ötürü de pek çok insan tarafından uygulanabilir bir şeydir (105 a15). Orta terim aracılığıyla sonuca ulaşılan tasım daha önce gelir, daha bilindir ama *epagoge*yle sonuca ulaşılan tasım insanlar için daha açıktır (68 b38).

Bir tasım kurmak için dört araç vardır: ı) Önergelerin sağlanması; ıı) bir dile getirişin kaç türlü kullanıldığını ayırma gücü; ııı) şeylerin farklılığını keşfetme; ıv) özdeşliğin araştırılması. Son üç araç, bunların her birine karşılık gelecek bir önerme dile getirmek olanaklı olduğu için, bir anlamda önermedir de. Örnekte, ı) istenen güzel olabilir, hoşça giden olabilir, faydalı olabilir; ıı) duyum bilgiden başkadır, çünkü ilki yitirildiğinde yeniden elde edilemez ama ikincisi elde edilebilir; ııı) sağlıklı sağlığa bakarak neyse

kuvvetli de kuvvete bakarak odur. Bu önermelerden birincisi bir terimin başka başka kullanımındır, ikincisi şeylerin farklılığına, üçüncüsü de şeylerin benzerliğine bağlıdır.

Aristoteles'e göre ne kadar önerme türü varsa bir o kadar da önermeleri seçme tarzı vardır. Yukarıda Aristoteles'in nelere önerme dediğine bakılmıştı. Aristoteles önermeleri üç başlık altında toplar: ı) Etiğin önermeleri; ıı) fiziğin önermeleri; ııı) mantığın önermeleri. "Aralarında anlaşmazlık varsa, kişi ailesine mi yoksa yasalara mı boyun eğmelidir?" gibi bir dile getiriş etiğin önermesidir. "Evrenin başı sonu var mıdır yok mudur?" gibi bir dile getiriş fiziğin önermesidir. "Karşıtların bilgisi aynı mıdır değil midir?" gibi bir dile getiriş de mantığın önermesidir. Bunların aynısı sorunlar için de söz konusudur.

Aristoteles'in önermeler konusunda söylediği bir şey daha vardır. Ona kalırsa bütün önermeler en genel biçimleriyle söylenmelidir. Bir önermeden bir çok önerme çıkarılabilmelidir. Örneğe, "Karşıtların bilgisi aynıdır" önermesinden "Görelî terimlerin bilgisi aynıdır" önermesinin çıkarılması gibi. Aynı biçimde, bunlar bölünebildikleri kadar da bölünmelidirler. Örneğe, "iyi ile kötünün bilgisi", "ak ile karanın bilgisi", "soğuk ile sıcaklığın bilgisi" gibi.

Aristoteles'e göre kimi sorunlar tümeldir kimi sorunlarsa tikeldir. "Her haz iyidir" ile "Hiçbir haz iyi değildir" gibi sorunlar tümel sorunlardır. "Kimi haz iyidir" ile "Kimi haz iyi değildir" gibi sorunlar da tikel sorunlardır (108 b35).

Aristoteles, bunlarla tasımda kullanılacak önermelerin neler olduğunu da dile getirmiş olur. Aristoteles mantığında, Otaçağ'da dile getirildiği biçimiyle A, E, İ, O harfleriyle gösterilen koşulsuz dört tür önerme vardır. Bu önermelerin tümünde de niceleyici bir öge vardır. 'S' ile 'P' terim temsilcileridir ('S' özneyi, 'P' de yüklemi temsil eder). Bu terim temsilcileri a, e, i, o harfleriyle -terim eklemleriyle- birleştirilince SaP, SeP, SiP, SoP gibi yalın önerme kalıplarına varılır.

Tasımda kullanılacak önermeleri böylece sınırlayan Aristoteles, sonra bütün mantık dizgesinin temeli sayılabilecek bir şey söyler: Bir yüklem her duruma ait olduğu kanıtlanırsa, bu yüklem birtakım durumlara da ait olduğu kanıtlanır; aynı biçimde bir duruma ait olmadığı kanıtlanırsa her duruma ait olmadığı da kanıtlanır. Burada söz konusu edilen karşılıklı yasalarından biri olan altıklıktır. Bu söylenenler SaP → SiP ile SeP → SoP biçiminde simgelerle gösterilebilir. Bu söylenen sonraları şöyle dile getirilecektir: *Dictum de omni et de nullo*. Yani, bütüne yüklenen şey o bütünün herhangi bir parçasına da yüklenir.

Bir yüklem konuya ait olmadığı gösterilirse, bu tümel olumlu savı çürütür. Bir tek durumda yüklem konuya ait olduğu gösterilirse de, bu tümel olumsuz savı çürütür (110 a35).

IV

Aristoteles'in ortaya koyduğu tasım geleneksel mantığın en önemli çıkarım yöntemi, tanıtlama yöntemidir. Kimi tasımın tanıtlama olduğu ama her tasımın tanıtlama olmadığı da unutulmamalıdır (25 b30). Yukarıda *Topika*'nın hemen başında yaptığı tanımdan başka Aristoteles, *Analitikon Protera*'da da bir tasım tanımı verir. *Topika*'daki tanımdan biraz daha inceltirilmiş biçimde dile getirilen tanım şudur: İçinde belli şeylerin belirtilmesiyle, belirtilmiş olanlardan başka bir şeyin, bunların böyle olması (yani sonucun olanlardan ötürü çıkması -bu da zorunlu sonucun oluşması için terimin dışında başka bir şeye gerek yok demektir-) açısından zorunlu olarak sonuçlandığı uslamlamaya tasım denir (24 b18). Burada tam tasım ile tam olmayan tasım diye iki tür tasımdan da söz edilir. Tam tasım, zorunlu sonucu açık kılmak için alınanlar dışında hiçbir şeyi gerektirmeyen tasımdır. Tam olmayan tasımsa, taşıyıcı terimlerden ötürü zorunlu olan, oysa öncüllerde söylenmemiş bir ya da daha çok şeyi gerektiren tasımdır. Tasım orta terime özne ya da yüklem olarak bağlı iki terimin, özne ya da yüklem olarak birbirlerine zorunlu olarak bağlı bulunduğunu tanıtlayan bir çıkarım türü olarak tanımlanabilir. Tasım tümdengelimlidir; ne ki her zaman tümden tikele gelişli olmaz, tümden tüme gelişli de olabilir. Geçerli bir çıkarım, yani sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıktığı bir çıkarım tümdengelimli bir biçimde kurulmuştur. Bu, tümdengelimli çıkarımların hepsi geçerlidir demeye değil de, geçerli çıkarımların hepsi tümdengelimlidir demeye gelir.

Tasımda yukarıda sayılan koşulsuz önermelerden ikisi öncül olur; bu iki öncülden de sonuca gidilir. Aristoteles öncülü şöyle tanımlar: Öncül bir şeye ilişkin bir şeyin evetlendiği ya da değillendiği bir önermedir; bu da tümel, tikel, belirsiz olur. Tümel, bir şeyin hepsinde bir şeyin bulunması ya da hiçbirinde bir şey bulunmamasıdır. Dolayısıyla tümel evetleyici ile tümel değilleyici önermeden söz edilecektir. Tikel kiminde bulunması, kiminde bulunmaması ya da tümünde bulunmamasıdır. Tikel evetleyici ile tikel değilleyici önermelerden söz edilecektir. Belirsiz ise, tümellik ile tikellikten bağımsız olarak bir şeyde bir şeyin olup olmamasıdır. Örnekse, "karşıtların bilimi ayrıdır", "Haz iyidir" gibi. Bunda da belirsiz evetleyici ile belirsiz değilleyiciden söz edilmektedir.

Aristoteles öncülü de doğrudan tanıtlamalı ile diyalektik olmak üzere ikiye ayırır. Doğrudan tanıtlamalı öncül, çelişmenin bir parçasının kabul edilmesidir. diyalektik öncülse bir çelişmenin dile getirildiği öncüdür. Nedir, her ikisi de tasımın oluşmasında bir farklılık yaratmayacaktır (24 a25).

Aristoteles öncül dediği şeyi de ayırıştırıp buna da terim adını verir. Öncül ayırıştırıldığında yüklenen ile olmak ya da olmamak eklenerek kendisine yüklenen gibi oluşturucu parçalardan söz edilir (24 b15). Kendisi başkasında bulunan, başkasını kendisinde bulunduran, yerleştirme bakımından da orta olan, orta terimdir. Kendisi başkasında bulunan ile kendisinde başkasını bulunduranlar ise uçlardır (25 b36). Uçlar ise büyük ile

küçük olmak üzere iki tanedir. Büyük uç orta terimi kendisinde bulundurandır; küçük uçsa orta terimin altında olandır (26 a 21).

Yani sonucun öznesine küçük terim, yüklemine de büyük terim denir. Küçük terimin geçtiği öncül küçük öncül, büyük terimin geçtiği öncül de büyük terimdir. Büyük ile küçük öncülün her ikisinde de bulunan terime orta terim adı verilir.

Orta terimin tasımda bulunduğu yere göre Aristoteles üç tür tasım kalıbı ayırır; üç tür konumdan söz eder.² Bir şeyin, ötekinin hepsinde bulunduğu, hiçbirinde bulunmadığı, kiminde bulunduğu kiminde bulunmadığı konum birinci konumdur. Aynı terim, birinin hepsinde bulunup ötekinin hiçbirinde bulunmadığında ya da her ikisinde bulunduğu ya da hiçbirinde bulunmadığında söz konusu konum ikinci konumdur (26 b30-36). Terimlerden birinin aynı terimin tümünde bulunup öteki hiçbirinde bulunmadığı ya da her ikisi de aynı terimin hepsinde bulunduğu ya da hiçbirinde bulunmadığı konum da üçüncü konumdur (28 a10). Birinci konum: M-P, S-M \ S-P; ikinci konum: P-M, S-M \ S-P; üçüncü konum: M-P, M-S \ S-P' dir.

Tümel evetleyici bir önerme yalnızca birinci konumda, bu konumda da ancak bir biçimde tanıtlanır. Tümel olumsuz, birinci ile ikinci konumda, birinci konumda ancak bir biçimde, ikinci konumda da iki biçimde tanıtlanır. Tikel evetleyici birinci ile son [üçüncü] konumda, birinci konumda ancak bir, son konumda da üç biçimde tanıtlanır. Tikel olumsuz her konumda tanıtlanır, birinci konumda bir biçimde, ikinci konumda iki biçimde, son konumda da üç biçimde tanıtlanır (42 b30). Tümelilerin çürütülmesi tikellerin çürütülmesinden daha kolaydır. Bunlardan tümel olumlu en zor temellendirilen, ne ki en kolay çürütülebilendir. Tikellerse daha kolay temellendirilir, daha zor çürütülürler. Burada genel olarak söylenebilecek olan şey, tümelilerin tikellerle, tikellerin de tümel-lerle çürütülebilir olduğu; tikellerin tümelere dayanılarak temellendirilirken tümel-lerin tikellerle temellenemez olduğudur. Ancak görüldüğü üzere çürütmek, temellendirmekten her zaman daha kolaydır.

Aristoteles hangi durumlarda tasımdan söz edilebileceği hangi durumlarda da tasımdan söz edilemeyeceğini belirtir. Bu üç terim birbirine, üçüncü ortancada bütün olarak bulunacak, ortanca da birincide bütün olarak bulunacak ya da bulunmayacak biçimde bağlı olduğunda uçlardan tam bir tasım ortaya çıkacaktır (25 b32). Terimlerden biri tümel öteki tikelse, büyük uç ister olumlu ister olumsuz olsun tümel olarak, küçük uç da hem olumlu hem de tikel olarak öne sürüldüğünde tam bir tasım ortaya çıkacaktır (26 a17). Terimlerden biri orta terime tümel öteki tikel bağlanırsa, ikisi de olumlu olduğunda tasım oluşur (28 b5). Terimlerden biri olumlu öteki olumsuz, olumlu olan da tümel-se, küçük uç olumlu olduğunda tasım ortaya çıkacak (28 b15).

² Mantık kitaplarında yer alan dördüncü tasım kalıbı ya da dördüncü konum Aristoteles'te yoktur. Galenus'un ortaya koyduğu bir konumdur. Bu konum, başlarda tartışmalara yol açmış, kimi zaman da reddedilmiştir.

Birinci terim ortancanın hepsine uyuyorsa, ortanca da sonuncunun hiçbirinde bulunmuyorsa, uçlardan bir tasım ortaya çıkmayacaktır (26 a47). Küçük uç tümelse tasım ortaya çıkmayacaktır (26 a21). Büyük uç olumlu ya da olumsuz tümel, küçük uç olumsuz tikel olduğunda tasım oluşmayacaktır (26 a32). Olumlu, olumsuz, biri olumlu öteki olumsuz, biri belirsiz öteki belirli ya da her ikisi belirli söylensin öncüllerin ikisi de tikelse tasım ortaya çıkmayacaktır (26 b22).

Tasımın bu kurma kurallarını yaygın biçimiyle söylersek:

- 1) Orta terim en az bir kez dağıtılmış olmalıdır, yani tümel bir önermede geçmelidir.
- 2) Öncülünde dağıtılmamış olan terim sonuçta dağıtılmış durumda bulunamaz.
-Bu iki kuralın söylediği şudur: Öncüllerde, sonuca oranla, en az bir dağıtılmış terim fazlası olmalıdır.-
- 3) İki değilleyici öncülden bir sonuç çıkmaz.
- 4) İki evetleyici öncülden değilleyici bir sonuç çıkmaz.
- 5) Öncüllerden herhangi biri değilleyiciyse sonuç da değilleyici olur.
- 6) İki tikel öncülden bir sonuç çıkmaz.
- 7) Öncüllerden herhangi biri tikelse sonuç da tikel olur.
- 8) Büyük öncülü tikel evetleyici, küçük öncülü tümel değilleyici olan tasım geçerli olamaz.

Nyaya-Vaisesika

I

Nyaya, Vaishesika, Samkhaya, Yoga, Mimamsa okulları felsefece çözümlenmelerini Vedalara dayanarak yapan Hint ortodoks felsefe okullardır. Nyaya Okulu temel olarak, bilmenin araçlarının mantıksal çözümlenmesiyle, Vaishesika Okulu da bilinen şeylerin türlerini çözümlenmekle ilgilidir; Samkhaya kişinin dış dünyaya ilişkisini araştırır; Yoga benin yapısıyla, bir de Saf bene nasıl ulaşılacağıyla ilgilidir; Mimamsa Okulu da, bilginin öznel geçerliliğinin ölçütlerini soruşturur; Vedanta ise Upaniṣat'ların sonuç bölümlerine dayanarak gerçeklik ile bilginin ussal çözümlenmesini verir.

II

Nyaya-Vaisesika, temel olarak mantıkla uğraşan bir Hint felsefe okuludur. Sanskritçe yöntem demeye gelen *nyaya*, beş ögesi olan bir tanıtlama yöntemidir. Mantık diye de çevrilir. Nyaya Okulu asıl olarak mantıkla, bilgikuramıyla ilgilenir. Vaisesika Okulu'ysa temel olarak fizik, metafizik, bir de varlık felsefesiyle uğraşır. Dünyanın ayrı, indirgen-

mez oluşturuçularını sınıflayıp tanımlar. Okulun adının da ayrı demeye gelen Sanskritçe *visesa* sözcüğünden geldiği sanılmaktadır. İki okulun birlikteliği, Nyaya Okulu'nun bilgikuramıyla mantığını Vaisesika Okulu'nun varlık felsefesine dayandırmasından kaynaklanır. Amaçları bakımından da temelde aynı şeyi isterler: bireyin özgürlüğü. Vaisesika hem bir felsefe okulu olarak hem de *sutra* olarak Nyaya'dan daha eskidir.

Burada yine Hint felsefesinin temel özelliklerinden birisi söz konusudur. Şöyle ki, yazılı tarihten önce başlatılmakla birlikte Hint felsefesindeki başat özellikler günümüze kadar pek değişiklik göstermemiştir. Hint felsefesini anlatırken, onun en temel özelliğinin kılın bir yan taşımak olduğu vurgulanır. En başından bu yana Hint felsefesi yaşamın temel sorunlarını çözmeyi, yaşamı daha yaşanılır kılmayı amaçlamıştır. Fiziksel, zihinsel, ruhsal acılara karşı koyup bunların sebeplerini anlamak için uğraşmıştır. Acının sebeplerini bulmak, olanaklı en iyi yaşama ulaşmak için zorunlu diye görülmüştür.

Hint felsefesinde dile getirildiği biçimiyle, kişinin 'olduğu', 'olmak istediği' ile 'sahip olduğu', 'sahip olmak istediği' arasındaki boşluk acıya sebep olmaktadır. Kişi yok-suldur; eksikliğini duyduğu zenginliği ister. Bu onda 'acı'ya sebep olur. Kişi ölümün kaçınılmaz olduğunu bile ölümsüzlüğü ister; kaçınılmaz bu durumdan korkmaktadır. Bu ondaki 'acı'nın kaynağıdır.

Sorunun çözümü açıktır: 'Olan' ile 'olması istenen' birkılınmalıdır. Bu kez şu soru gündeme gelmektedir: Bu birolma nasıl başarılacaktır?

Bütün Hint felsefesi, insanın duyduğu bu acıyı konu ediniyor; acı çeken 'ben'in her zaman özne olduğunu; bu öznenin, öznenin deneyimini edindiği nesnelere çok daha önemli olduğunu belirtiyor diye özetlenebilir.

III

Nyaya Okulunun derli toplu ilk kitabı, Gautama'nın, aşağı yukarı İ.Ö. 3. yüzyılda yazmış olduğu *Nyaya-sutra*'dır. Önemli bir başka kitap, *Nyaya-sutra*'ya açıklama olsun diye Vatsyayana'nın yazmış olduğu *Nyaya-bhasya* (? İ.S. 4. yüzyıl) ile Uddyotakara'nın yazdığı *Nyaya-varttika*'dır (İ.S. 6. yüzyıl).

Vaisesika Okulu'nun ilk kitabı Kanada'nın yazmış olduğu *Vaisesika-sutra*'dır. *Vaisesika-sutra*'ya yazılıp günümüze kalmış bir açıklama ya da *bhasya* yoktur. (Seylan kralı Ravana'nın böyle bir açıklama yazdığı söylenirse de günümüze böyle bir kitap kalmamıştır.) Prasastapada'nın İ.S. 4. yüzyılda yazmış olduğu *Padartha-dharma-samgraha* adlı kitabı *Vaisesika-sutra*'nın açıklaması olarak kabul edilir.

Aşağı yukarı İ.Ö. 3. yüzyılda Gautama ile Kanada adlı düşünürlerle başlatılan okul, yine aşağı yukarı 1200 yılında yaşamış olan Gangesa adlı düşünürle sona erdirilir. Başlangıcından 900 yılına kadar olan döneme ilk dönem, bu tarihten Gangesa'nın 1225 gi-

bi yazdığı *Tattvacinta-mani* adlı kitaba kadar olan döneme de son dönem Nyaya-Vaisesika denecektir.

IV

Dharmakırti, *Nyayabindu* adlı kitabının ilk sayfasında "Başarılı her insan eylemi, zorunlu olarak doğru bilgiden sonra gelir" der. Bu sözler Dharmakırti'nin soruşturacağı bilgi alanının, yani mantığın neyle uğraştığını, amacının da ne olduğunu; ayrıca da doğru bilginin başarılı eylemler için temel olduğunu anlatmaktadır. İnsanın varmak istediği amaçlar olumlu da olabilir olumsuz da; bu amaçlar kimi zaman istenir bir şeydir, kimi zaman da istenir bir şey değildir. Amaçlı eylem istenir olanı elde edip istenmez olandan kaçınmaktır. Doğru bilme başarılı bilmedir, yani yerine göre başarılı bir eylemi izleyen yargının arkasından gelir. Yoldan çıkmış bilmeyse, duyuları olan varlıkların beklentileriyle, istekleriyle aldatılmış bilmedir; yanlış bilmedir. Yanlışla kuşkuysa doğru bilginin karşıtıdır.

İki tür kuşku vardır: 1) Hiçbir bilgi içermeyen tam bir kuşku. Böylesi kuşkuda hiçbir yargı, hiçbir yeni çözüm yoktur. Niyetli hiçbir eylem de böylesi bir kuşkuyu izlemez. 11) Bir başarı beklentisi ya da bir başarısızlık korkusu taşıyan kuşku. Böylesi bir kuşku bir yargının ardısına geliyordur. Çiftçi iyi bir ürün alıp alamayacağından emin değildir ama yine iyi bir ürün bekler.

Nyaya-sutra doğru bilginin tanımını vermez. Bunun yerine gerçek doğanın ya da hakikatin bilgisini sunacak on altı tane şeyden söz eder: Bilginin araçları, bilginin nesnelere, kuşku, güdü, örnek, kabul edilmiş görüşler, syllogismin öğeleri, dolaylı usullama (olanaksız indirgeme), kesinlik, tartışma, görüşme, yanıltıcı, hatalı orta terimler, çift anlamlı sözlerle aldatma, sofistçe çürütmeler, azarlama vesilesi (Randle, 1976 47).

Doğru bilginin bir kaynağı çelişki taşımayan deneyimdir. Doğru bilgi etkili bilgi diye de tanımlanır. Bilginin kaynağı demek bilginin nedeni demektir. Nedenler de yaratıcı ile aydınlatıcı olmak üzere iki türdür. Bilginin nedeni yaratıcı bir nedense, bu, insanı buna karşılık gelen bir eylem ortaya koymak için zorlar. Aydınlatıcı ise yalnızca bilgi verir, bir eylem ortaya koysun diye insanı zorlamaz.

Doğru bilginin bu tanımında göze ilk çarpan şey deneysel yanı gibi görünmektedir. Doğru bilgi günlük doğru bilgidir. Sahiden ne iseler şeylerin bilinmesidir ya da dış dünyanın gerçekliğinin ya da gerçek dışılığının bilinmesidir; mutlakın bilgisi değildir. Sıradan insan duyularıyla dış nesnelere algılar. Duyuların gerçekliğine verilen ad doğrudan gerçekliktir. Duyulara göndermede bulunan bir kavramın gerçekliğiye dolaylı gerçekliktr (Stcherbatsky 1993: 506). Bu nesnelere ile duyuları arasında bir bağlantı olduğundan da emindir. Neyin varolduğu ile neyin varolmadığının bilgisi hakikatı oluşturur. Va-

rolmaya ilişkin bir bilgi olumlu, varolmamaya ilişkin bilgiyse olumsuz yargıya ilişkindir.

Hint mantığında, başlangıçta bu iki gelenek vardır. *Nyaya-sutra* da dile getirilen mantık *Vaisesika-sutra*'da dile getirilen mantıktan daha ileri bir evreyi temsil eder. Bunlar arasında şöyle bir ayırım vardır: *Vaisesika-sutra* çıkarımsal süreçle, *Nyaya-sutra* ise tanıtlamayla ilgilenir. Dolayısıyla *Vaisesika* tasım biçiminde dile getirilemez. Çıkarımı örneklere başvurmak diye görmez; çıkarımı doğrudan şeylerin gerçek ilişkilerine dayanır, gerçek ilişkileri çıkarımın temeli olarak alır. *Nyaya* ise gerçek ilişkileri çıkarımın temeli olarak almak yerine, örneğin işlevini vurgulayıp çıkarımı benzeyişe dönüştürür.

Çıkarım, *laingikam jnanam*, yani “bir işaretten ya da imden çıkan bilgi” diye tanımlanır. Gerçek ilişkilere dayalı bu çıkarım iki türdür: 1) görülen şeyin imi (deneyimi doğrudan olan); 11) görülmeyen şeyin imi (suretten deneyimlenen). Bu ikincisi, genellikle ‘surette görülen’ diye tanımlanır. Örnekse, bir ruhun, fizik niteliklerin dayanağı olarak varlığının kanıtlanması savları bu çıkarım türünce sağlanır.

Bu iki tür çıkarım ayırımı, *Vaisesika* kaynaklı olarak, başka mantık okullarında da görülür. Örneğin, *Sabara*, *Bhasya* adlı kitabında şöyle der: “Çıkarım iki türdür: 1) algıyla deneyimlenen ilişki; 11) suretten deneyimlenen ilişki”. Bunlardan ilkinde, yani deneyimi doğrudan olana Hint mantık kitaplarında genellikle şöyle bir örnek verilir: İnekten başka bir hayvanda gerdan olmadığı deneyiminden yola çıkıp başka bir yerde, yalnızca bir gerdan görüp [bu gerdanı olan] yaratığın inek olduğu çıkarılır. Bu çıkarımın özelliği, bir şeyden, bütünüyle aynı olan başka bir şeye gidilmesidir. İkinci tür çıkarımda ise deneyimi edinilen bir şeyden deneyimi edinilmeyen başka bir şeye gidilir. Örnekse, gök cisimleri doğrudan gözlem erimi dışındadırlar, bunun için de yer değiştirdiğine bakılırsa güneş hareket ediyor yollu bir çıkarım bu ikinci tür çıkarımın örneğidir (Randle: 1976 149-150).

Beş parçalı bir uslamlama olan *nyaya* bir tanıtlama yöntemidir. Bu beş parça sırasıyla şunlardır: 1) önerme (*pratijna*); 11) gerekçe (*hetu*); 111) örnekle birlikte genel bir önerme (*udaharana*); 1111) uygulama (*upanaya*); 11111) sonuç (*nigamana*). Önerme çelişki taşımayan -“Rüzgar tözdür” ya da “Tepede ateş var” gibi- bir *probandum* bildirir. Gerekçe “işaretin” (orta terimin) -“çünkü devinir”, “çünkü niteliği vardır” ya da “çünkü dumanlı” gibi- dile getirilişidir. Örnekle birlikte genel bir önerme (örneklendirme) iki türdür. Birinde öneklendirme suret aracılığıyla yapılır, diğerinde suret aracılığıyla yapılmaz. Suret aracılığıyla öneklendirme, sürekli olarak *probandumla* birlikte olan “işaretin” görülmesidir. Örnekse, “Devinir olan bir töz olarak görülür, ok gibi”. Suret aracılığıyla olmayan öneklendirme, *probandumdan* ayrı olduğu yerde “işaretin” yokluğunun görülmesidir. Örnekse, “Töz olmayan şey devinmez, varlık gibi”. Uygulama, örnekteki özellikle birlikte görülen “işaretin” öznesine yapılan yüklemidir. Örnekse, “Öyle ki, rüzgar

devinir". Bunun bir de olumsuz biçimi vardır. Özelliğin olmadığı yerde, "işaretin" yokluğuna vardıkdan sonra "...rüzgar, devinmez" denir. Sonuç, birinci adımda (önermede) söylenen, ama o vakit kesin olmayan önermeyi tanıtlanmış olarak yeniden söylemektir. Örneğe, "Dolayısıyla rüzgar töz olmalıdır".

Yukardaki *nyaya* örneğini şöyle sıralanabilir:

Olumlu biçim: 1- Rüzgar tözdür.

2- Çünkü devinir.

3- Devinen şey töz olarak vardır.

4- Öyle ki, rüzgar devinir.

5- Dolayısıyla rüzgar töz olmak gerekir.

Olumsuz biçim: 3. ile 4. adımlar değişiktir.

3- Töz olmayan şey devinmez de -varlık gibi.

4- Rüzgar değilse devinmez de.

Genellikle kullanılan bir başka *nyaya* örneği de şudur:

1- Tepede ateş var.

2- Çünkü üstünde duman var.

3- Dumanlı tüm nesnelere ateş vardır -mutfak gibi.

4- Öyle ki, tepede duman var.

5- Dolayısıyla da tepede ateş var.

Nyaya-Vaisesika'nın mantık anlayışı temelde yalnızca duyulardan kaynaklanan bilgiye dayanarak tanıtımlar yapmakla Aristoteles'in tanıtılmasından ayrılmaktadır. Uslamlamada yer alan öncüller arasında bilgisel ayrımlar yoktur. Bu şöylesi bir düşünceden kaynaklanmaktadır: Brahman'ı dile getirmek kavramlar kullanmak demektir. Oysa Brahman'a ulaşmak için, ona ermek için bütün kavramsal ayrımlardan, kavramlarla düşünmekten vaz geçmek gerekmektedir. Burda deneyimde bulunan 'Nefs' -her tek Benatmandır. Atman da Brahman'la aynı şeydir. Bundan ötürü de önermeler, çıkarımların yapılabildiği duyulur dünya hakkındadır. Bu mantık dizgesinin Aristoteles'in mantık dizgesinden ayrıldığı bir diğer nokta da, tanıtılamada orta terimin yerine göre tasımı çeşitlendirmemesidir. Özne, yüklem, orta terim arasındaki ilişki her seferinde tek bir tür olarak ele alınmaktadır.

Nyaya-Vaisesika uslamlamada bir gerekçe de dile getirmektedir. "Tepede ateş var" demekle yetinmeyip buna bir de gerekçe sunmaktadır. Ne ki, tanıtılmanın tanıtıldığı da yine bu ilk önerme olmaktadır. Oysa Aristoteles'in tasımının böyle bir yanı yoktur. Orada yalnızca "İnsanların hepsi ölümlüdür" denir. Buna dayanılarak da bir sonuç çıkarılır. İnsanların niye ölümlü olduğunun gerekçesi verilmez.

Bir diğer ayırım noktası Nyaya-Vaisesika'nın üçüncü önermesinde bir uslamlama yöntemi olan benzeşimin de kullanılıyor olmasıdır. Yani, iki şey arasındaki benzerliğe bakıp biri üzerine varılan yargı öteki üzerine verilmektedir. Üçüncü adımda "Dumanlı tüm nesnelere ateş vardır -mutfak gibi" denirken hem çıkarımsal uslamlamanın olmazsa olmaz koşulu yerine getirilmekte, yani tümel bir önerme kurulmakta hem de bir benzeşimde bulunmaktadır. Burada tümel olan önerme, benzeşim yapılırken benzetilenin kendisine benzetildiği önermedir; bunun için de birincil önemdedir. İkisi arasında görülen bir ortaklık vardır (İslam felsefecileri buna 'illet neden' adını vereceklerdir). Bundan sonra da yine bir yargı bildirilmektedir. Ayrıca varsayılan bir benzerlikten ötürü bu üçüncü önermenin kendisinde de bir tümdengelim vardır.

Her iki uslamlamada ortak olan, çıkarımsal uslamlamanın olmazsa olmaz koşulu, sonuçtan önce kendisine dayanılarak çıkarım yapılacak tümel bir önerme olmasıdır. Bu hangi dil dünyasında ya da kültür dünyasında kurulursa kurulsun tasımın vaz geçilemez koşuludur. Çıkarımsal uslamlama, 'çıkartım' sözcüğünün kendisinden de anlaşılacağı üzere 'çıkartılan' bir şeyi dile getirir. Çıkartılan bir şey içinse Aristotelesin tanımında dile getirdiği gibi, kendisinden hareketle çıkartımın yapılacağı bir ilk şeyin olması kaçınılmaz.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, 1996, *Kategoriler*, Çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi, Ankara.
- Aristoteles, 1996, *Yorum Üzerine*, Çev. Saffet Babür, İmge Kitabevi, Ankara.
- Aristoteles, *Birinci Çözümlemeler*, 1998, Çev. Ali Houshiary, Dost Kitabevi, Ankara.
- Barnes, Jonathan (yayımlayan), 1985, *The Complete Works of Aristotele*, 1. cilt, Princeton University Press, New Jersey
- Bechert, Heinz ile Richard Gombrich (yay), 1984, *The World of Buddhism*, Thames and Hudson Ltd., Londra
- Kneale, William ile Martha Kneale, 1962, *The Development of Logic*, Clarendon Press, Oxford, GB
- Koller, John M., 1970, *Oriental Philosophies*, Charles Scribner's Sons, New York
- Radhakrishnan, Sarvepalli (yayımlayan), 1967, *History of Philosophy Eastern and Western*, George Allen ve Unwin Ltd., GB
- H. N. Randle, 1976, *Indian Logic in the Early Schools*, Oriental Books Reprint Corporation, New Delhi
- T.H. Stcherbatsky, 1993, *Buddhist Logic*, 2 cilt, Motilal Banarsidass Pub., Delhi